

НАЛЕЖНИЙ ВІДПОВІДАЧ У СПРАВАХ ПРО ЦИВІЛЬНУ КОНФІСКАЦІЮ НЕОБҐРУНТОВАНИХ АКТИВІВ

PROPER DEFENDANT IN CASES ON CIVIL CONFISCATION OF UNSUBSTANTIATED ASSETS

Ковачев П.І., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена обговоренню проблемних питань визначення належних відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Виходячи з існуючої в процесуальному законі дихотомії відповідачів у таких справах на публічних та пов'язаних із ними осіб, здійснено спробу охарактеризувати особливості процесуального правового статусу кожної з перелічених категорій відповідачів. Особливу увагу у роботі зосереджено на питаннях співучасті в цій категорії цивільних справ, а також можливості пред'явлення позову про цивільну конфіскацію до спадкоємців осіб, що набули необґрунтовані активи під час перебування у статусі уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Зокрема, сформульовано висновок, що у випадках, коли суб'єкт декларування (публічна особа) та номінальний власник збігаються, відповідач у справі очевидно буде один – саме ця особа. Водночас, у випадку опосередкованого способу набуття активу, до участі у справі як співвідповідачі мають залучатися і публічна особа, і номінальний власник (власники) необґрунтованого активу. Разом із тим у випадках, коли набуття активів здійснено у прямий спосіб публічною особою під час перебування у шлюбі, без оформлення таких активів на другого з подружжя, виникає презумпція спільної сумісної власності щодо такого активу, внаслідок чого рішення у справі про його цивільну конфіскацію може вплинути на права та обов'язки того з подружжя, який не є титульним власником, а тому останній має залучатися до участі у справі як третя особа, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача. Додатково, спираючись на досвід впровадження інструментів цивільної конфіскації в інших країнах, висловлено позицію про перспективність подальшого наукового обговорення питання розширення кола відповідачів у справах про цивільну конфіскацію.

Ключові слова: цивільна конфіскація, необґрунтовані активи, визнання необґрунтованими активів, стягнення необґрунтованих активів, відповідачі у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів.

The article is devoted to the discussion of the problematic issues of determining the proper defendants in cases of civil confiscation of unsubstantiated assets. Based on the existing procedural law dichotomy of defendants in such cases on public and related persons, an attempt was made to characterize the peculiarities of the procedural legal status of each of the listed categories of defendants. Particular attention in the work is focused on the issues of complicity in this category of civil cases, as well as the possibility of filing a claim for civil confiscation against the heirs of persons who acquired unsubstantiated assets while in the status of state or local self-government officials. In particular, the conclusion was formulated that in cases where the subject of the declaration (a public person) and the nominal owner coincide, the defendant in the case will obviously be one – this particular person. At the same time, in the case of an indirect way of acquiring an asset, both a public person and the nominal owner (owners) of an unsubstantiated asset must be involved in the case as co-defendants. At the same time, in cases where the acquisition of assets was carried out directly by a public person during marriage, without registration of such assets for the second spouse, a presumption of joint ownership of such an asset arises, as a result of which the decision in the case of its civil confiscation may affect on the rights and obligations of the spouse who is not the title owner, and therefore the latter must be involved in the case as a third party who does not make independent claims regarding the subject of the dispute on the defendant's side. In addition, based on the experience of implementing civil confiscation tools in other countries, a position has been expressed about the perspective of further scientific discussion of the issue of expanding the range of defendants in civil confiscation cases.

Key words: civil confiscation, unsubstantiated assets, recognition of unsubstantiated assets, recovery of unsubstantiated assets, defendants in cases of civil confiscation of unsubstantiated assets.

Постановка проблеми. Запобігання та протидія корупції постає одним із найпріоритетніших завдань на шляху інтеграції України у європейське співтовариство. В останнє десятиліття в нашій державі відбулись суттєві зміни в цьому напрямі, які втілились у формуванні цілісної системи антикорупційних інституцій, а також запровадженні у законодавстві нових процедур, покликаних забезпечувати ефективну боротьбу із будь-якими корупційними проявами. Однією з таких, беззаперечно, стала процедура цивільної конфіскації необґрунтованих активів, яка була введена у систему цивільного судочинства в 2015 році та, в подальшому, зазнала істотних змін після ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» у 2019 році.

Національна модель цивільної конфіскації необґрунтованих активів передбачає застосування процедур загального позовного провадження при розгляді окресленої категорії цивільних справ, з наявністю низки суттєвих особливостей, визначених у главі 12 розділу III ЦПК України. Останні, в свою чергу, й визначають актуальність дослідження вищевказаної проблематики. Так, з поміж іншого, належного вивчення потребують питання

складу учасників справ про визнання необґрунтованих активів та їх стягнення в дохід держави, їх процесуальної правосуб'єктності, в тому числі й сторін у таких справах (позивача і відповідача).

Стан опрацювання проблеми. Відзначимо, що проблематика процесуального статусу сторін у вказаній категорії справ вже зачіпалася у роботах О.І. Антоноук, Я.В. Вороніжського, А.В. Петровського, К.В. Гусарова, К.В. Мирось, В.В. Михайленко, Н.М. Навальневої та низки інших вчених, вивчення яких стало підґрунтям для написання цієї роботи [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Разом із тим вважаємо, що вказані питання залишаються недостатньо вивченими в доктрині цивільного процесу, а тому потребують подальшої наукової розробки на сторінках юридичної літератури.

У зв'язку з вищевикладеним, **метою цієї статті** є обговорення проблематики кола належних відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів та звернення уваги на окремі прикладні питання, що виникають або можуть виникнути при розгляді судами цієї категорії цивільних справ.

Виклад основного матеріалу та висновки. Традиційно у доктрині як сторони цивільного процесу розглядаються учасники правового спору, що переданий на розгляд до суду. При цьому позивачем є особа, яка звер-

нулася до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, якщо вважає їх такими, а відповідачем – особа, яка, на думку позивача або відповідного правоуповноваженого суб'єкта, порушила не визнала чи оспорила суб'єктивні права, свободи чи інтереси позивача [7, с. 292–293]. Законодавець, у свою чергу, визначає, що позивачами і відповідачами можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава (ч. 2 ст. 48 ЦПК України) [8].

Системний аналіз змісту положень ч. 1 ст. 290 ЦПК України, яка визначає механізм пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави дозволяє прийти до висновку, що позивачем у таких справах виступає держава України. Водночас подання такого позову та здійснення представництва держави у відповідному процесі покладається на органи прокуратури, в особі прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), за загальним правилом, або прокурора Генеральної прокуратури України (ГПУ), у виключних випадках, коли відповідачем у справі виступає працівник НАБУ, прокурор САП або пов'язані з ними особи.

Не менш цікавим вбачається питання про коло належних відповідачів у досліджуваній категорії справ, яке визначено у нормі ч. 4 ст. 290 ЦПК України. З аналізу змісту вказаного положення процесуального закону вбачається, що протилежну державі сторону у відповідному процесі займають:

– особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка набула у власність спірний актив (активи), стосовно яких заявлено позов про їх необґрунтованість та (або)

– інша фізична або юридична особа, яка набула у власність спірний актив (активи) за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування або якщо остання може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [5, с. 152].

В основі наведеного підходу щодо дихотомії відповідачів лежить, насамперед, спосіб набуття необґрунтованих активів (прямий чи опосередкований). Так, у першому випадку позов про цивільну конфіскацію пред'являється до так званих публічних осіб (ПЕР), які є номінальними власниками активів, стосовно яких піднімається питання про їх необґрунтованість. Перелік таких осіб наведений у пункті 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» [9]. Як відмічає В.В. Михайленко, у ситуації, коли публічна особа особисто набуває активи, яких у неї не може бути з огляду на недостатність офіційного доходу, проблем із встановленням самого факту та обставин їх набуття, як правило, не виникає, позаяк це забезпечується існуючими процедурами щорічного декларування доходів і змін у майновому стані, державної реєстрації об'єктів нерухомості, вартісного рухомого майна (наприклад автомобілів, суден), корпоративних та майнових прав тощо [5, с. 152–153]. Іншими словами в цьому випадку мова йде про прямий спосіб набуття активів публічною особою, коли відсутні складнощі у встановленні зв'язку особи із необґрунтованим активом, внаслідок його очевидності. І, як демонструє практика розгляду справ Вищим антикорупційним судом (ВАКС), такі випадки на сьогодні є найбільш поширеними [10; 11; 12; 13; 14; 15].

У другому випадку мова вже йде про пред'явлення позову до пов'язаних із публічною особою осіб, коли набуття спірних активів публічною особою здійснюється опосередковано. Подібна пов'язаність, у розумінні законодавця, визначається через такі конструкції як «набуття активів за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» або «можливість особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування вчиняти

щодо активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними».

Тобто в цьому випадку ми говоримо про проблему так званих «солом'яних власників» [16, с. 134], коли необґрунтовані активи фактично набуваються публічною особою, але реєструються (оформлюються) на іншу особу з метою їх приховування. Подібна практика опосередкованого набуття активів є доволі популярною не тільки в Україні, а й за її межами. Здійснюючи таким чином оформлення (державну реєстрацію) права власності на дорогі активи за членами сім'ї, друзями або іншими близькими особами, публічна особа формально дистанціюється від майна, фактичним власником якого вона є [5, с. 154]. Саме тому, як справедливо наголошує В.В. Михайленко, закріплена у чинному законодавстві можливість звернення до суду з позовом до інших осіб (номінальних власників) і врахування опосередкованого способу набуття активів для забезпечення цивільної конфіскації є, по суті, відповіддю на існуючу практику приховання службовцями неправомірно набутих активів через їх фіктивну реєстрацію на своїх близьких осіб [5, с. 154].

Разом із тим, існуючі способи приховування активів та статків публічних осіб через «солом'яних власників» обумовлюють низку прикладних проблем, пов'язаних із механізмом доведення зв'язку з необґрунтованими активами, а також визначенням процесуального статусу останніх у відповідній категорії справ про цивільну конфіскацію.

Так, у юридичній літературі існує полеміка стосовно того, чи необхідно залучати до участі у справі номінальних власників як відповідачів, а якщо так – то який формат такої участі має бути [1, с. 41; 2, с. 140; 6, с. 122]. З одного боку може здатися, що оскільки кінцевою метою цивільної конфіскації виступає стягнення активу у дохід держави, відповідачем має бути лише особа, яка є титульним (номінальним) власником активу, оскільки саме від неї буде здійснюватись витребування спірного майна. З іншого боку, як наголошують у своїх роботах О.І. Антонюк та Н.М. Навальнева, оскільки позов має на меті позбавлення права власності, то належним відповідачем завжди є власник майна, а особа, яка має право користування чи розпорядження майном, може залучатися співвідповідачем чи третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на боці відповідача [1, с. 41; 6, с. 122].

Висловлюючи власну точку зору щодо цього питання, відзначимо, що у випадках, коли суб'єкт декларування (публічна особа) та номінальний власник збігаються, відповідач у справі очевидно буде один – саме ця особа. Водночас, у випадку опосередкованого способу набуття активу, до участі у справі як співвідповідачі мають залучатися і публічна особа, і номінальний власник (власники) необґрунтованого активу. Останнє, на нашу думку, пояснюється характером юридичної заінтересованості (матеріальної та процесуальної) обидвох відповідачів. Стосовно першого відповідача, виходячи з природи інституту цивільної конфіскації необґрунтованих активів, а також змісту предмету доказування в цій категорії справ, очевидним вбачається його інтерес у запереченні наявності правового зв'язку з активом або встановленні законності джерел його походження. Стосовно ж другого відповідача, характер заінтересованості проявляється через те, що навіть за наявності обставин приховування необґрунтованих активів через конструкцію так званого «солом'яного власника», встановлення таких обставин є можливим лише в межах відповідного процесу, доки твердження прокурора про необґрунтованість активів, висловлене у позові, є презюмованим й без підтвердження якого за наслідками судового розгляду така особа залишається законним власником майна, беззаперечно зацікавленим у його збереженні.

Саме такий підхід на сьогодні сприймається судовою практикою, що демонструє низка справ, розглянутих ВАКС у останні роки [17; 18]. Поряд із цим співучасть на стороні відповідача в окресленій категорії справ може виникати й в інших випадках, коли пов'язані особи одночасно мають статус осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, й не можливо встановити, що необгрунтований актив набутий одним із них [2, с. 140; 19].

Водночас у випадках, коли набуття активів здійснено у прямий спосіб публічною особою під час перебування у шлюбі, без оформлення таких активів на другого з подружжя, виникає презумпція спільної сумісної власності щодо такого активу, внаслідок чого рішення у справі про його цивільну конфіскацію може вплинути на права та обов'язки того з подружжя, який не є титульним власником, а тому останній має залучатись до участі у справі як третя особа, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на стороні відповідача.

Не менш цікавим у практичній площині визначені відповідачів у справах про цивільну конфіскацію необгрунтованих активів постає питання про можливість витребування таких активів у осіб, стосовно яких неможливе встановлення пов'язаності, наприклад, коли така особа є добросовісним набувачем майна, а також у спадкоємців публічних осіб.

Стосовно перших вважаємо, що у випадках коли актив було набуто публічною особою за відсутності доказів законності джерел його набуття й у подальшому реалізовано третій особі, яка не є пов'язаною з публічною особою у розумінні вищезгаданих конструкцій «набуття за дорученням» або «вчинення дій, тождесних за змістом здійсненню права розпорядження», заявлення позову про стягнення такого активу з добросовісного набувача є неможливим. У такому випадку має місце трансформація необгрунтованого активу, внаслідок його реалізації, а тому до публічної особи має заявлятися позов про стягнення вартості таких активів у дохід держави.

Що ж стосується спадкоємців особи, яка перебуваючи у статусі уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування набула необгрунтований актив (прямо чи опосередковано) й, відповідно, правонаступництва у справах про цивільну конфіскацію, вважаємо, що вказані правовідносини за своїм характером є такими, що допускають правонаступництво, а тому позов про визнання активів необгрунтованими та їх стягнення в дохід держави може заявлятися і до спадкоємців публічної особи, які набуватимуть статусу відповідачів у таких справах. До такого висновку можна дійти через тлумачення положень абзацу третього ч. 2 ст. 290 ЦПК України та пункту 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, згідно яких у випадку закриття кримінального провадження внаслідок смерті особи, яка є підозрюваною, обвинуваченою або стосовно якої було зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру, але не повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368⁵ КК

України, предметом злочину в якому були активи, якщо різниця між їх вартістю і законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, такі активи можуть бути предметом позову у цивільній справі про визнання їх необгрунтованими та стягнення в дохід держави [8; 20].

Разом із тим, щодо інших активів, які підпадають під вартісні ознаки, визначені в абзаці другому ч. 2 ст. 290 ЦПК України, можливість їх цивільної конфіскації у спадкоємців публічної особи простежується крізь призму аналізу висновків Європейського суду з прав людини, викладених у рішенні «Сіліцкієне проти Литви». У вказаній справі ЄСПЛ оцінював обставини конфіскації майна, що належало вдові чиновника, який за життя підозрювався у вчиненні корупційних правопорушень, крізь призму ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. У своєму рішенні суд, поряд із застосуванням загальних критеріїв правомірності втручання у мирне володіння майном, додатково сформулював висновки щодо обставин, які мають братися до уваги при розгляді питання про цивільну конфіскацію активів у третіх осіб, що пов'язані з особою правопорушником, зокрема, спадкоємців, а саме: 1) чи обізнаний відповідач про незаконність походження майна; 2) чи може відповідач пояснити походження майна; 3) вид та тяжкість правопорушення; 4) наявність відомостей про те, чи не є третя особа фіктивним власником [21].

З поміж усього вищенаведеного, обговорюючи проблематику відповідачів, як осіб, стосовно яких можуть заявлятися позови про цивільну конфіскацію необгрунтованих активів, не можна оминати також увагою питання розширення кола суб'єктів, до яких може застосовуватись вказаний інститут. Деякі дослідники підкреслюють, що українська модель цивільної конфіскації необгрунтованих активів має обмежену сферу застосування, оскільки поширюється виключно на публічних діячів, у розумінні положень Закону України «Про запобігання корупції» та є нехарактерною та невласивою для звичайних суб'єктів [2, с. 139; 22, с. 342]. Водночас, як справедливо відзначає Т.М. Хутор, незаконне збагачення стало «поглинаючим злочином» не лише для корупційних проявів, а й для низки інших корисливих типів злочинів, де не має принципового значення, яким чином особа набула активи, а основне значення має відсутність доказів законності походження таких активів [23, с. 6]. Саме тому законодавство багатьох держав допускає розширений підхід до застосування інструментів цивільної конфіскації не лише до публічно-вагомих осіб (PER), а й інших осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, не пов'язаних із корупцією (відмивання грошей, ухилення від сплати податків, наркоторгівля, шахрайство тощо). У зв'язку з цим вважаємо, що питання розширення кола відповідачів у справах про цивільну конфіскацію є доволі перспективним та потребує окремого дискусійного обговорення на сторінках юридичної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк О.І. Проблемні питання визнання активів необгрунтованими та їх витребування. *Запобігання та протидія корупції в Україні: Матеріали круглого столу, м. Вінниця, 8 червня 2018 року* / За ред. д.ю.н. доц. І.Ф. Коваль, відп. ред. к.ю.н., доц. О.І. Антонюк. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 40–43.
2. Вороніжський Я.В., Петровський А.В. Сторони процесуальних відносин у справах про визнання необгрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 136–143. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/31>.
3. Гусаров К.В. Законодавчі ініціативи щодо конфіскації незаконних активів в порядку цивільного судочинства. *Світ науки та освіти*. 2019. № 3. С. 36–43.
4. Мирсь К.В. Прокурор як позивач у справах про визнання необгрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 140–141. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/32>.
5. Михайленко В. Набуття активів іншими особами в цілях правової процедури визнання активів необгрунтованими та їх стягнення в дохід держави. *Слово національної школи суддів*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 151–159. [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2\(38-39\)-14](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2(38-39)-14).
6. Навальнева Н.М. Підстави та порядок визнання майна необгрунтованими активами та його витребування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 121–125.
7. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

8. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
9. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
10. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 серпня 2021 року у справі № 991/3401/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99048069>.
11. Рішення Вищого антикорупційного суду від 21 жовтня 2021 року у справі № 991/3608/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100759781>.
12. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05 вересня 2022 року у справі № 991/1786/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106142336>.
13. Рішення Вищого антикорупційного суду від 10 липня 2023 року у справі № 991/3346/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112308550>.
14. Рішення Вищого антикорупційного суду від 24 серпня 2023 року у справі № 991/5169/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113040189>.
15. Рішення Вищого антикорупційного суду від 09 січня 2024 року у справі № 991/4164/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116493704>.
16. Кухарев О. Сучасні тенденції розгляду судами справ про визнання спадщини відумерлою. *Слово національної школи суддів*. 2023. № 2 (43). С. 127–140. [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-2\(43\)-8](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-2(43)-8)
17. Рішення Вищого антикорупційного суду від 13 липня 2022 року у справі № 991/366/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105252483>;
18. Рішення Вищого антикорупційного суду від 18 жовтня 2022 року у справі № 991/2396/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106949017>.
19. Рішення Вищого антикорупційного суду від 07 червня 2023 року у справі № 991/2175/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111481872>.
20. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
21. *Silickiene v. Lithuania*. № 20496/02. 10 November 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-96056>.
22. Крат В. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік) / Автор та редактор В.І. Крат. Київ, 2022. 444 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2022.pdf.
23. Хутор Т. Цивільна конфіскація необґрунтованих активів крізь призму захисту права власності. Київ: ТОВ РЕД ЗЕТ, 2020. 40 с.